

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ I. Джерела та історіографія	
<i>Проблеми історіографії</i>	11
<i>Джерельна база</i>	23
Розділ II. Жіночі журнали в Російській імперії: проблеми типології та особливості функціонування	
<i>Становлення жіночої періодики наприкінці XVIII – у XIX ст.</i>	30
<i>Особливості функціонування жіночих журналів на початку XX ст.</i>	47
<i>Журнали «Женский вестник» та «Союз женщин» як новий тип «ідейних» жіночих видань</i>	63
Розділ III. Проблеми гендерної рівноправності на сторінках «Женского вестника» та «Союза женщин»	
<i>Розуміння сутності «жіночого питання» та характеру «жіночого руху» на сторінках журналів</i>	83
<i>Морально-етичні аспекти «жіночого питання»</i>	111
<i>Соціально-економічні та політичні аспекти «жіночого питання»</i>	132
Висновки	160
Список використаних джерел та літератури	165
Додатки	218
Примітки	321

*Присвячується
50-річчю кафедри історіографії,
джерелознавства та археології
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна*

ВСТУП

Жіноча періодика стала помітним явищем суспільного життя та культури Російської імперії XIX – початку XX століття. Вона пройшла шлях від кількох «дамських» журналів, що видавалися чоловіками для невеликої жіночої аудиторії, до особливого сектору журналістики, який пропонував різні типи журналів тисячам російських жінок і у формуванні якого брали активну участь самі жінки. Ця преса є важливим джерелом для вивчення статусу жінок – соціального та сімейного, тобто того, що складає зміст поняття «жіноче питання», або за визначенням Ю. М. Лотмана, «світу жінок»¹.

Найбільш гострі дискусії щодо становища російської жінки велися на сторінках так званих «ідейних» жіночих журналів, що з'явилися на початку XX ст. і фактично були друкованими органами найбільш впливових жіночих організацій. Такі журнали, як «Женский вестник» (СПб., 1904–1917) та «Союз женщин» (СПб., 1907–1909), зміст яких здебільшого формувалися діячками Жіночої прогресивної партії та Союзу рівноправності жінок, дозволяють дослідити процес формування феміністської ідеології в Росії, і, разом із тим, з'ясувати ідейну основу жіночого руху в Росії, а також віднайти зв'язок розвитку «жіночого питання» із політичним та економічним розвитком Російської імперії.

До цього часу жіночі журнали початку XX ст. не були об'єктом окремого дослідження. Вони розглядалися або в контексті розвитку російського фемінізму², або як частина літературного процесу³. Щодо структурних особливостей та предметно-тематичного наповнення тогочасних російських жіночих журналів, то вони вивчалися лише на прикладі універсальних жіночих журналів, що зумовлено зростанням на сучасному інформаційному ринку такого сегменту періодичних видань, як «жіноча преса» саме у вигляді універсальних жіночих журналів⁴.

Водночас у сучасній російській історіографії спостерігається зацікавлення проблемами «історії жінок» та гендерної історії, що по-

требує звернення до нових джерел. Публікації жіночих журналів початку XX ст. активно цитуються, окремі статті вводяться до наукового обігу в повному обсязі⁵, однак дослідження контексту появи тих чи інших журнальних матеріалів, особливого дискурсу «ідейних» жіночих журналів, а також вивчення жіночого журналу як культурного феномену до цього часу здійснено не було.

Саме тому, об'єктом дослідження у цьому випадку є «ідейні» жіночі журнали Російської імперії початку XX ст., які суттєво відрізнялися від інших жіночих періодичних видань (модних журналів, літературних, педагогічних та інших періодичних видань для жінок). Зазначимо, що в історіографії до «ідейної» жіночої періодики, окрім журналів «Женского вестника» та «Союз женщин», зараховують також альманах «Первый женский календарь» (СПб., 1899–1915) та газети «Женская мысль. Ежедневная газета, посвященная главным образом женскому движению и выяснению его ближайших задач» (СПб., 1908), «Женская газета. Ежедневная общественно-литературная и политическая газета» (Одеса, 1912), «Женские новости» (Петроград, 1915–1916). Утім, оскільки щорічні та щоденні видання мають свої особливості та вимагають інших, порівняно із журналами, методів джерелознавчого аналізу, ми зосередилися на дослідженні виключно жіночих журналів. При цьому усю сукупність жіночих журналів було об'єднано під умовними назвами «жіноча періодика» та «жіноча преса». Предметом дослідження є становлення та еволюція «ідейних» жіночих журналів Російської імперії початку XX ст. з огляду на ті чинники, що зумовили їхнє виникнення та особливості функціонування в історико-культурному просторі.

Мета дослідження полягає у визначенні місця російських «ідейних» жіночих журналів початку XX ст. в системі жіночої журнальної періодики та аналіз їхнього дискурсу в предметному полі інтелектуальної історії.

Враховуючи сучасні теоретико-методологічні підходи щодо вивчення жіночої журнальної періодики, ми намагалися не лише з'ясувати стан розробки окремих проблем у межах зазначеної теми, а й вирішити такі завдання: окреслити коло жіночих журналів Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст., виявити умови зародження та розвитку жіночої періодики, розглянути основні етапи розвитку та особливості її функціонування в соціокультурному просторі; охарактеризувати основні типологічні та структурні особливості жіночих журналів на різних етапах

їхнього існування, визначити місце «ідейних» жіночих журналів у системі жіночої періодики початку ХХ ст.; з'ясувати специфіку журналів «Женский вестник» (СПб., 1904–1917) та «Союз женщин» (СПб., 1907–1909), зокрема, охарактеризувати постаті редакторів та видавців, дослідити коло авторів, проаналізувати ідейну спрямованість цих журналів, їх структуру та змістове наповнення у цілому та жанрову приналежність окремих статей, дослідити цінову політику видавців журналу, форми спілкування із читацькою аудиторією, популярність журналів тощо; проаналізувати дискурс «ідейних» жіночих журналів через «вузлові» теми, навколо яких він будувався: сутність висловлювання «жіноче питання» та його зв'язок із поняттями «жіночий рух», «фемінізм», «суфражизм», «нова жінка»; охарактеризувати морально-етичні («подвійна мораль», становище жінки в родині, материнство, проституція), соціально-економічні (право жінки на освіту та працю, охорона жіночої праці) та політичні (надання жінкам виборчих прав) аспекти «жіночого питання»; визначити ідеологію, якою керувалися учасниці російського жіночого руху початку ХХ ст., та дослідити її зв'язок із ідейною спрямованістю зазначених видань. Хронологічні межі дослідження охоплюють період існування «ідейних» жіночих журналів – «Женского вестника» (СПб., 1904–1917) та «Союза женщин» (СПб., 1907–1909). Водночас, розглядаючи процес становлення жіночої періодики в Російській імперії, ми розширили нижні хронологічні межі до кінця ХVIII ст., оскільки для того, щоб зрозуміти сутність цього нового типу жіночого журналу, слід було проаналізувати еволюцію жіночого журналу як такого упродовж усього часу його існування в Російській імперії.

Першим кроком до вивчення комплексу жіночих журналів, кількість яких завжди визначалася дослідниками приблизно⁶, стало виокремлення «жіночих» органів друку із усієї маси періодичних видань, що публікувалися в дореволюційній Росії. Значно полегшили пошук жіночих журналів довідково-бібліографічні видання – «Библиография русской периодической печати (1703–1900 гг.)» (Пг., 1915) М. М. Лісовського, в якій зафіксовано приблизно 2 400 назв періодичних видань⁷, та підготовлена співробітниками Державної публічної бібліотеки імені М. Є. Салтикова-Шchedрина (як продовження праці М. М. Лісовського) «Библиография периодических изданий России 1901–1916 гг.» (Л., 1958–1961), що містить приблизно 10 тис. назв⁸. М. М. Лісовський не виділяв «видання для жінок», утім, назва

багатьох видань доволі прозоро вказувала на читацьку аудиторію того чи іншого видання, а в разі сумнівів визначити цільове призначення журналу дозволяло звернення до його програми. Щодо видання радянських бібліографів, то воно містить предметний покажчик, в якому жіночі видання розподілені за розділами «Жіноче питання», «Мода» та ін. Усього було враховано 119 жіночих журналів. Систематичне уявлення про окреслений нами комплекс дає таблиця з Додатку А («Жіночі журнали Російської імперії»), яка дозволяє кількісно виміряти цілу низку показників: інтенсивність видання журналів для жінок в різні історичні періоди; центри відповідної видавничої діяльності (центральна та місцева преса); періодичність видань (щотижневі, щомісячні та т. д.) та кількість номерів, що вийшли; склад видавців та редакторів; найбільш розповсюджені типи жіночих журналів; наявність ілюстрацій; формат; кількість сторінок («товсті» та «тонкі» журнали); характер реклами та додатків; тираж та ціна. Ці джерелознавчі аспекти, доповнені аналізом цілей та призначення, авторського складу, структури та головних етапів історії кожного видання, надають цілісне уявлення про феномен «жіночого журналу» та відкривають можливості для визначення місця цього сектору журналістики в системі періодичних видань Російської імперії.

Застосування історико-типологічного методу дозволило систематизувати журнали за основними типами: універсальні, модні, педагогічні, наукові, науково-популярні, громадсько-політичні.

Для подальшої інтерпретації отриманих даних та аналізу змісту журнальних публікацій використовувалися історико-генетичний, історико-порівняльний, синхронний та діахронний методи. За їхньою допомогою було зроблено спробу дослідити еволюцію жіночої періодики та виділити основні етапи її історії, оцінити інформаційні можливості «ідейних» жіночих журналів початку ХХ ст., виділити основні сюжети, розтиражовані ними, простежити зв'язок жіночої періодики з громадською думкою досліджуваної епохи та визначити ідеологію, якої переважно дотримувалися автори та видавці «Женского вестника» і «Союза женщин». При підготовці монографії також використовувались напрацювання дослідників гендерних проблем, зокрема, зверталася увага на зразки гендерного конструювання, запропонованого жіночими журналами (образ «нової жінки», творення нових гендерно-орієнтованих слів та словосполучень).

Необхідно зазначити, що на сьогодні не сформовано єдиного підходу щодо поняття «жіноча періодика». Здебільшого воно означає

пресу, орієнтовану на жіночу читацьку аудиторію. Водночас у працях, написаних у руслі гендерної історії, можна знайти іншу трактовку – «жіноча періодика» розглядається як преса, що видавалася жінками для жінок. Залежно від того чи іншого підходу змінюється відправна точка виникнення жіночих журналів та загальний обсяг жіночої преси. На нашу думку, перший підхід є більш продуктивним, оскільки в його межах можна розглядати різні стратегії видання «журналів для жінок», що використовувалися як жінками, так і чоловіками – видавцями та редакторами. Виходячи із цього, у ході дослідження було розглянуто усі видання, розраховані на жіночу читацьку аудиторію, що дозволило, як уже зазначалося, розпочати історію жіночої періодики з кінця ХVІІІ ст. та представити широку типологічну палітру жіночих періодичних видань.

Вперше намагання осмислити проблеми, які були пов'язані зі змінами у свідомості та поведінці жінок та їхнім соціальним статусом, спостерігаються в Росії з середини ХХ століття. Вже тоді виявилися розбіжності щодо розуміння їх змісту: від вимоги «свободи жіночого серця» в дусі Жорж Санд, акценту на проблемах жіночого виховання та освіти до усвідомлення соціальної значущості жінок для суспільства⁹. Згодом змістовне наповнення «жіночого питання» помітно розширилося. У нашому дослідженні цей термін є синонімом терміна «жіноча емансипація», що розуміється як створення правових умов для забезпечення свободи вибору особистості та готовності особистості скористатися цією свободою. Водночас «жіноча емансипація» може розглядатися і як мета вирішення «жіночого питання».

Засобом досягнення «жіночої емансипації» став «жіночий рух». На початку ХХ ст. поняття «жіноче питання» та «жіночий рух» часто вживалися як синонімічні, хоча вже тоді позначилася тенденція осмислювати «жіноче питання» як спільну справу жінок та чоловіків, а «жіночих рух» – як цілеспрямовані дії жінок з організації заходів для вирішення «жіночого питання». За такої трактовки цілком зрозумілим є підхід, запропонований Р. Стайтсом та І. І. Юкіною, коли публікація «ідейних» жіночих журналів розглядається як частина жіночого руху¹⁰, хоча в нашому випадку ми будемо говорити про жіночі журнали і як про культурний феномен.

Нарешті, термін «фемінізм», якого через негативні конотації часто уникали учасниці жіночого руху початку ХХ ст., називаючи себе «рівноправками», та інколи уникають сучасні історики, використовуючи вищенаведені терміни, ми вживаємо у значенні принципу

та практики розгляду усіх соціальних проблем із позиції жінок, що цілком виправдано, коли йдеться про «ідейні» жіночі журнали, редактовані жінками.

Відзначимо, що особливу увагу в роботі приділено аналізу типологічних характеристик жіночих журналів. Дослідження структури та змісту журналів для жінок засвідчило поступове ускладнення типології жіночих журналів – від перших «модних» та «універсальних» журналів кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. до широкої палітри журналів на початку ХХ ст. – «модних», «універсальних», «педагогічних», «наукових», «науково-популярних», «громадсько-політичних», що, у свою чергу, дозволило характеризувати жіночу пресу як культурний інститут, що транслював та сприяв засвоєнню жіночою читацькою аудиторією певних культурних форм та формуванню нових ідентичностей.

Досліджуючи дискурс зазначених «ідейних» жіночих журналів, ми зосередилися на вивченні кількох ракурсів – розумінні російськими феміністками сутності «жіночого питання», «жіночого руху» та образу «нової жінки», що дають уявлення про мету та головні завдання жіночого руху, його учасниць та можливі засоби боротьби, а також намагалися розглянути головні складові «жіночого питання» – його морально-етичну, соціально-економічну та політичну сторони. Фактично усе розмаїття актуалізованих жіночими журналами тем будувалося навколо таких ключових проблем: «жінка і родина», «жінка і суспільство» та «жінка і влада». Вивчення цих сюжетних «вузлів» можливо у трьох історіографічних контекстах – у полі соціальної історії; історії жінок та гендерній історії; новій культурній та інтелектуальній історії. Соціальна історія прагне охопити жіночу дійсність у всьому різноманітті її ситуацій, практик та окремих життєвих історій, і жіночі журнали пропонують багатий матеріал щодо проявів статевої дискримінації в галузі освіти, праці, громадянських прав, сімейних відносин та ін. У межах історії жінок та гендерної історії здійснюються спроби «виміряти» ступінь участі жінок в економічній та політичній сферах шляхом аналізу «гендерних стереотипів», «гендерних норм», «гендерної ідентичності» та соціальних інститутів, які беруть участь у формуванні гендеру (родина, домогосподарство, ринок робочої сили, система освіти, державний устрій та ін.). У контексті нової культурної та інтелектуальної історії в центрі уваги опиняються образи світу, закладені культурою до свідомості людей. Таким чином, під час вивчення жіночої періодики

виокремлюються ідеї, цінності, норми, ідеології, притаманні жінкам, а конкретніше – учасницям російського жіночого руху початку ХХ століття. Використовуючи інструментарій усіх трьох зазначених підходів, ми здебільшого зосередились на вивченні журналів, як таких феноменів, що віддзеркалюють еволюцію духовного світу жінок, які у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. виходять із внутрішнього простору приватного життя, і, утворивши певне суспільне угруповання, пропонують свій інтелектуальний продукт. При цьому образи та уявлення, притаманні феміністсько-орієнтованим жінкам, подаються на тлі образів та уявлень про жінку та її роль у суспільстві, у цілому характерних для епохи, що вивчається.

Дослідження жіночої періодики розпочалося на початку ХХ ст. в межах «історії жінок» і було перервано в умовах панування класового підходу. Тільки останніми роками ці видання привернули до себе серйозну увагу науковців. Окремі журнали та їхні комплекси стали об'єктом вивчення журналістів, філологів та істориків. «Ідейна» жіноча періодика частіше за все розглядається істориками в дослідницькому полі історії жінок та гендерної історії як частина російського жіночого руху початку ХХ століття. Залучивши широке коло джерел – періодичних видань, законодавчих та нормативних актів, діловодної документації, мемуарної літератури, епістоляріїв, художніх творів, у цьому випадку ми спробували дослідити феномен жіночої періодики передовсім у контексті культурної та інтелектуальної історії.

В основу книги покладено рукопис кандидатської дисертації, яка була захищена у лютому 2013 року. Щиро дякую своєму науковому керівнику – доктору історичних наук, професору С. І. Посохову за його цінні поради та постійну підтримку під час написання роботи, а також колективом кафедри історіографії, джерелознавства та археології (й особливо доц. В. Ю. Іващенко) та кафедри історії Росії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за їх поради, професійні коментарі, пропозиції та зауваження. Висловлюю подяку рецензентам доктору історичних наук, професору К. М. Ячменіхіну та кандидату історичних наук, доценту Т. В. Арзумановій. Хочу щиро подякувати також працівникам бібліотек та архівів, з якими мені пощастило зустрітись під час збору матеріалу, за їх допомогу та поради.